

ภวจักรแห่งตัวตน

ปัญหาเรื่องความทุกข์ เป็นจุดกำเนิดแห่งลัทธิศาสนาและปรัชญาแทบทุกระบบ ถ้าปราศจากความทุกข์แล้ว ความเชื่อในหลักปฏิบัติของศาสนา ความเชื่อในพระเจ้า ก็ไม่เป็นที่ต้องการอีกต่อไป พุทธปรัชญาก็มีข้อสมมุติฐานเบื้องต้นที่เห็นแจ้งว่า ชีวิตนี้เป็นทุกข์ ในห้วงของเกี่ยวข้องกับคริสตศาสนา ซึ่งอธิบายว่า มนุษย์มีบาปกำเนิด เป็นการแสดงถึงทุกข์วาทในเบื้องต้น ระบบศาสนาและปรัชญาต่าง ๆ ส่วนมากจึงได้มีขึ้นเพื่อหาวิธีขจัดทุกข์นี้ โดยเฉพาะพุทธปรัชญาได้มุ่งที่จะสอนในเรื่องทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และวิธีที่นำไปสู่ความดับทุกข์ ซึ่งเรียกว่า อริยสัจ 4 โดยตรง ที่เรียกว่าทุกข์นั้นมีอะไรบางอย่าง พระพุทธเจ้าตรัสว่า "อูกร ทานผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ทุกข์อริยสัจเป็นไฉน คือ ซากก็เป็นทุกข์ ชราก็เป็นทุกข์ มรณะก็เป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาส ก็เป็นทุกข์ ความไม่ไคล้สมปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยประมวลแล้ว อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์"¹ ในที่นี้หมายความว่า นามรูป หรือเบญจขันธ์ที่มีอุปาทานยึดมั่นในตัวตนนั้นคือทุกข์ โดยสรุป ทั้งโลกและตัวตนนี้คือทุกข์ เหตุแห่งทุกข์นี้คือตัณหา ดังที่ไดกล่าวไว้ในบทก่อน การขจัดทุกข์คือขจัดตัณหา ซึ่งจะต้องมีสัมมาทิฐิไต่ถามความเห็นที่ถูกต้องว่า ส่วนประกอบของตัวตนและโลกนี้ไม่ใช่ตัวเราของเรา รู้ว่าธรรมชาติของตัวตนและโลกว่า มันเหมือนกัน คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนั้น มรรคมีองค์ 8 ซึ่งเป็นหนทางนำไปสู่การดับทุกข์นั้น สัมมาทิฐิเป็นต้นและมีสัมมาสมาธิเป็นที่สุด การดับทุกข์หรือการสิ้นตัณหา นี้เรียกว่า นิพพาน

ที่ว่า อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์ หมายความว่าเบญจขันธ์เป็นทุกข์โดยสภาพของมันเอง ซึ่งเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์อย่างหนึ่ง และเป็นทุกข์เพราะทำให้เกิดทุกข์ใจแก่ผู้ที่เข้า

¹"สังขวิภังคสูตร" (ข้อ 701), เรื่องเกิม, หน้า 542.

ไปยึดถือด้วยอุปาทานอย่างหนึ่ง ส่วนเบญจขันธ์ของพระอรหันต์นั้น คงเป็นทุกข์โดยสภาพ
อย่างเดียว แต่ไม่ก่อให้เกิดทุกข์ใจ เพราะพระอรหันต์ขจัดอุปาทานในเบญจขันธ์อันเป็นเหตุ
ให้เกิดทุกข์ใจได้หมดแล้ว พุทธปรัชญาได้ศึกษาเรื่องทุกข์โดยวิเคราะห์ตัวตนหรือเบญจขันธ์แล้ว
พบว่า ส่วนประกอบต่าง ๆ นั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาประการหนึ่ง และจากประสบ-
การณจะพบว่าชีวิตนี้เป็นทุกข์ ความเกิด แก่ และ ตาย ซึ่งเกี่ยวข้องกับชีวิตนี้ล้วนแต่เป็นทุกข์
ทั้งสิ้น ในพระสูตรตอนหนึ่ง กล่าวว่า ก่อนที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้นั้น ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า
สัตว์โลกนี้ล้วนแต่เป็นทุกข์ เพราะมีความเกิด ความแก่ ความตาย พระองค์จึงได้ทรงค้นหา
เหตุปัจจัยแห่งทุกข์ แล้วก็ทรงค้นพบว่า ที่เรียกว่าตัวตน โลก หรือทุกข์นี้ มีเหตุปัจจัยต่อ-
เนื่องกัน 12 ประการ เป็นวงกลม เรียกว่าภวัจกร หรือ ปฏิจจสมุปบาท

ในเรื่องของสังสารวัฏ ได้กล่าวไว้แล้วว่า มีลักษณะเป็นวงกลม คือเกิดก่อให้เกิด
กรรม กรรมก่อให้เกิดวิบาก และวิบากก่อให้เกิดกิเลสซึ่งจะก่อให้เกิดกรรมต่อไป ทราย
โคที่ยังไม่หมกคิเลส สังสารวัฏย่อมหมุนเวียนไปเรื่อย ๆ ภวัจกรหรือปฏิจจสมุปบาท คือการ
อธิบายการหมุนเวียนของสังสารวัฏอย่างพิสดาร และการหมุนเวียนนี้คือการเกิดขึ้น โดยอาศัย
เหตุปัจจัยต่อเนื่องกันเป็นวงกลม โดยหาเบื้องต้นไม่ได้ ไม่มีผู้สร้าง และไม่มีอัตตนาในพื้นฐาน
ดังในวิสุทธิมรรคได้อธิบายไว้ว่า "อันว่าภวัจกรนี้ บัดนี้พึงทราบเถิดว่า มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ
ปราศจากบุคคลผู้สร้าง และบุคคลผู้สวय (ผล) วางเปล่าโดยสัจจตตนา 12 ประการ ย่อม
หมุนไปเสมอ เป็นเนื่องนิตย์ (จนกว่าจะบรรลุประอรหัต)"²

เนื่องจากพุทธปรัชญาไม่สอนว่า อัตตนาที่เที่ยงแท้มีอยู่ โดยวิเคราะห์ว่า สิ่งที่เรายึดถือ
ยึดถือว่าเป็นอัตตนาหรือตัวตนนั้น แท้จริงคือความรู้สึกหรือวิญญาณ ซึ่งเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย
และดับไปเมื่อเหตุดับ ดังนั้นพุทธปรัชญาจึงปฏิเสธ สัสสทวิญญู คือความเห็นที่ว่ามีอัตตนาที่เที่ยง
แท้ เป็นอมตะ เป็นผู้กระทำกรรม และเป็นผู้รับทุกข์ สวयผลแห่งกรรม และปฏิเสธอุจเฉท-
วิญญูคือทัศนะที่ว่า อัตตนานี้มีอยู่ แต่เวลาตายแล้วก็ดับสูญ ดังนั้นกรรมโคที่อัตตนาเป็นผู้กระทำ

² วิสุทธิมรรคแปลภาค 3 ตอน 1, . . . , บทที่ 17, หน้า 379.

ก็ไม่ได้รับเพราะสูญไปแล้ว อัตร่าอื่นรับแทน พุทธปรัชญาได้เสนอทางสายกลางซึ่งเรียกว่า ปฏิจจนสมุปบาท ซึ่งแปลว่า อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นติดต่อกันไปเสมือนสายโซ่ อธิบายว่า ปรากฏการณ์ต่าง ๆ คือ โลก ตัวตน ความทุกข์ นี้ไม่ได้เกิดขึ้นลอย ๆ โดยบังเอิญ และไม่ใช่ว่ามีสาเหตุแรก (First Cause) เพียงอันเดียว แต่ว่ามีเหตุปัจจัยหลายประการต่อเนื่องกันเป็นสายโซ่ สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นผลมาจากเหตุ และสิ่งที่เป็นผลก็กลายเป็นเหตุของผลอื่น ๆ ต่อไป เหตุปัจจัยที่เกิดต่อเนื่องกัน เป็นสายเหล่านี้เอง คือวงจรแห่งทุกข์ การดับเหตุปัจจัยคือการดับทุกข์ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า

... กุกร กัสสป เมื่อบุคคลถืออยู่ว่า นั่นผู้กระทำ นั่นผู้เสวยทุกข์ เราจะกล่าววาทุณทุกขคุณกระทำเอง อันนี้เป็นลัสสสตฺยทริปิ เมื่อบุคคลถูกเวทนาทรมแห่ง รุ ๆ อยู่ว่าผู้กระทำคนหนึ่ง ผู้เสวยเป็นอีกคนหนึ่ง เราจะกล่าววาทุณทุกขคุณกระทำให้ ดังนี้ อันนี้เป็นอุจฺเจตทริปิ กุกร กัสสป ทูถาคคแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปไกลส่วนสุดทั้งสองนั้นว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ... ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีควายุประการอย่างนี้ เพราะอวิชชานั้นแหละ คัมภีร์คยสารวอก โดยไม่เหลือ สังขารจึงคัมภีร์ เพราะสังขารคัมภีร์ วิญญาณคัมภีร์... ความคัมภีร์แห่งกองทุกข์ทั้งมวล ย่อมมีควายุประการอย่างนี้³

เหตุปัจจัยและผลที่เกิดขึ้น มีความเกี่ยวพันกันเป็นลูกโซ่ เป็นวงกลม ลักษณะของวงกลมคือหาจุดเริ่มต้นไม่ได้ เพราะจุดทุกจุดคือจุดเริ่มต้น และจุดสุดท้ายได้เท่า ๆ กันหมด ในแง่นี้แสดงว่า พุทธปรัชญาไม่สอนเกี่ยวกับสาเหตุแรก (First Cause) หรือพระเจ้าผู้สร้าง เพราะสิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นเป็นเหตุเป็นผลกันหมด โลกนี้อยู่ภายใต้กฎแห่งเหตุและผล เพราะเหตุเกิด ผลจึงเกิด เพราะเหตุดับ ผลจึงดับ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า "กุกรอุททายี ... เราจักแสดงธรรมแก่ท่านว่า เมื่อเหตุนี้มี ผลนี้จึงมี เพราะเหตุนี้เกิด ผลนี้จึงเกิด เมื่อเหตุนี้ไม่มี ผลนี้จึงไม่มี เพราะเหตุนี้ดับ ผลนี้จึงดับ"⁴

³"อเจตสุตฺร" (ข้อ 50), สังยุตตนิกาย นิตานวรรค, พระไตรปิฎกภาษาไทย เลม 25, ..., หน้า 28.

⁴"จุฬสกุททายีสุตฺร" (ข้อ 371), มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก, พระไตรปิฎกภาษาไทย เลม 19, ..., หน้า 407.

ปฏิจสุมุบาท คือการแสดงให้เห็นว่า ความทุกข์นั้นอาศัยเหตุปัจจัยอะไร เกิดขึ้น และจะดับลงอย่างไร ดังคำสอนของพระพุทธเจ้า ความว่า

...กุกกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจสุมุบาท เป็นไฉน... เพราะอวิชชา เป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายณะ เพราะสฬายณะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมี-ชรา มรณะ โสกะปริเทว ทุกข โทมนัสและอุปายาส ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ยอมมีควยประการอย่างนี้... ก็เพราะอวิชชานั้นแหละ คับควยการสำรอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงคัม เพราะสังขารคัม วิญญาณจึงคัม... ความคัมแห่งกองทุกข์ทั้งมวล ยอมมีควย-ประการอย่างนี้ ๕

การแสดงเหตุเกิดแห่งทุกข์นั้นเรียกว่า ภวจักรสายเกิด ซึ่งหมายถึงสังสารวัฏ ส่วนการแสดงการดับเหตุปัจจัยแห่งทุกข์นั้น เรียกว่า ภวจักรสายดับ คือนิพพาน ดังนั้นเรื่องของปฏิจสุมุบาทจึงพิจารณาได้ 2 แง่ ดังกล่าว

เป็นที่รู้กันโดยทั่วไปว่า เรื่องปฏิจสุมุบาท เป็นเรื่องที่เข้าใจยากที่สุดในพุทธ-ปรัชญา แม้แต่พระพุทธเจ้าเองก็ได้ตรัสถึงความลึกซึ้งของเรื่องนี้ว่า "ปฏิจสุมุบาทนี้ลึกซึ้ง สุกประมาณ และปรากฏเป็นของลึก กุกกร อานนท์ เพราะไม่รู้จริง เพราะไม่แทงตลอดซึ่งธรรม อันนี้ หมูสัตว์นี้จึงเกิดเป็นผู้ยุงประคุดค้ายของช่างทุก เกิดเป็นปมประหนึ่งกระจุก-ค้าย..."⁶ ความเข้าใจยากนั้นเนื่องมาจาก พระพุทธเจ้าได้แสดงถึงความสัมพันธ์ของปัจจัยต่าง ๆ ในลักษณะที่เป็นนามธรรม ทำให้เกิดความคลุมเครือในอันที่จะตีความหมายของ

⁵"วิภังคสูตร" (ข้อ 2), สังยุตตนิกาย นิทานวรรค, พระไตรปิฎกภาษาไทยเล่ม 25, ..., หน้า 3-5.

⁶เรื่องเดียวกัน, (ข้อ 17), ..., หน้า 5.

แต่ละปัจจัยที่ต่อเนื่องกันและขึ้นต่อกัน จึงทำให้เกิดการที่ความแตกต่างกันออกไป ที่สำคัญมีอยู่ 2 แนว คือแนวของท่านพุทธโฆษาจารย์ ในวิสุทธิมรรค และแนวของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งจะไต่ถ่วงถึงในตอนต่อไปขอเป็นสังเขป

ปัจจัยแรก คืออวิชชา ไต่แก้ความไม่รู้ในอริยสัจ 4 ดังปรากฏในพระสูตร ความว่า "ก็อวิชชาเป็นไฉน ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ความไม่รู้ในความดับทุกข์ ความไม่รู้ในปฏิบัติ ที่จะให้ถึงความดับทุกข์ นี้เรียกว่า อวิชชา"⁷ ความไม่รู้อริยสัจ 4 นั้น หมายถึงไม่รู้ปฏิจจนสมุปบาท ไม่รู้ในธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งต่าง ๆ ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา กล่าวโดยย่อ อวิชชาคือ โมหะ ไต่แก้ความหลงผิด คนส่วนใหญ่มักมีความเห็นผิด เห็นว่าสิ่งที่ไม่เที่ยงนั้น เป็นสิ่งที่เที่ยง เห็นความทุกข์ว่าเป็นความสุข เชื่อในอัตตาโดยปราศจากอัตตา ทำให้เกิดความพิงพอใจ และยึดมั่นในนามรูป และอารมณ์ที่มากระทบ แล้วจึงสร้างสังขารขึ้น ดังนั้นจึงกล่าวว่า อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร

คำว่า สังขาร ตามที่ท่านพุทธโฆษาจารย์ไต่แก้ความไว้ หมายถึงกรรม ซึ่งปรากฏออกมาทาง กาย วาจา ใจ จัดแบ่งเป็นสังขารที่เป็นกุศล เป็นอกุศล และเป็นกลาง ๆ ในแง่นี้หมายความว่า อวิชชาทำให้เกิดการกระทำที่เป็นกรรมขึ้น การกระทำใดที่เจือด้วยอวิชชา คือไม่รู้ในธรรมชาติที่แท้จริงของโลกและตัวตนว่าเป็นทุกข์ การกระทำนั้นก็จัดว่าเป็นกรรมซึ่งก่อให้เกิดวิบาก หรือส่งผลคือการเกิดใหม่ จึงกล่าวว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาน

สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุ ไต่แก้ความหมายของสังขาร โดยยึดพระไตรปิฎกเป็นหลัก นั่นคือ "ก็สังขารเป็นไฉน สังขาร 3 เหล่านี้คือ กายสังขาร วรสังขาร จิตสังขาร นี้เรียกว่าสังขาร"⁸ สังขารในที่นี้คือสิ่งปรุงแต่งให้เกิดกระบวนการทางกาย วาจา ใจ นั่นเอง ดังนั้น อวิชชา ความไม่รู้จึงเป็นปัจจัยให้เกิดการปรุงแต่งขึ้น

⁷"มหานิทานสูตร" (ข้อ 57), ที่สนิกาย มหาวรรค, พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 15, ..., หน้า 3-5.

⁸"วิภังคสูตร" (ข้อ 16), ..., หน้า 5.

ที่ว่าสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น ในวิสุทธิมรรคที่ความว่า วิญญาณในที่นี้ หมายถึงปฏิสนธิวิญญาณ คือวิญญาณที่เกิดขึ้นในขณะแรกของการเกิดใหม่ เป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตในภพใหม่ ก่อนหน้าที่ปฏิสนธิวิญญาณจะเกิดขึ้น ต้องเกิดจตุตถจิตก่อน พอจตุตถจิตดับหรือตกลงสู่ภวังค์ ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นพร้อมกันนั่นเอง ต่อจากนั้นก็เกิดภวังคจิต เกิดกับสืบต่อเนื่องกันไป ดังนั้นชีวิตนี้กับชีวิตหน้าก็เกี่ยวเนื่องกันไต่ควายเหตุนี้ ที่ว่าสังขารคือกรรม ก่อให้เกิด-
วิญญาณ วิญญาณนี้ก็คือวิบากวิญญาณ อันเป็นผลมาจากกุศลเจตนา และอกุศลเจตนา

ท่านพุทธทาสภิกขุ อธิบายว่า วิญญาณหมายถึงความรู้สึกที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะกระทบกัน ความรู้สึกนี้จำแนกเป็น 6 ประเภท ดังที่ปรากฏในพระสูตรว่า "ก็วิญญาณเป็นไฉน วิญญาณ 6 หมวดเหล่านี้คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญาณ สานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณ มโนวิญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณ"⁹ ดังนั้นการเกิดใหม่ในที่นี้หมายถึงการ เกิดใหม่อยู่ทุกขณะ นั่นคือ การเกิดขึ้นของความรู้สึกแต่ละขณะนั่นเอง และความรู้สึกนี้เป็นที่ตั้งแห่งอวิชชา จึงทำให้เกิดทุกข์ขึ้นดังที่จะไต่กล่าวต่อไป

วิญญาณเป็นปัจจัยแห่งนามรูป นามรูปนี้ประกอบด้วยส่วนที่เป็นนามธรรม และรูป-
ธรรม ที่เรียกว่ากองขันธ์นั่นเอง รูปก็คือรูปขันธ์อันประกอบด้วย มหาภูตรูป 4 และอุปาทายรูป ซึ่งเป็นรูปที่เกี่ยวข้องอยู่ในมหาภูตรูปนั้น ส่วนนามคือ เวทนา สัญญา สังขาร นอกเหนือไปจากที่กล่าวไว้ในปัจจุสมุปบาทแล้ว คำว่านามนั้นรวมถึง เวทนา สัญญา สังขาร และ
วิญญาณ คือจิตและเจตสิก นั้นเอง ในพระสูตรอธิบายไว้ดังนี้ "ก็นามรูปเป็นไฉน เวทนา สัญญา เจตนา ฌัสสะ มนสิการ นี้เรียกว่านาม มหาภูตรูป 4 และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป 4 นี้เรียกว่า รูป นามและรูปทั้งพรรณนามาจะนี้เรียกว่า นามรูป"¹⁰ ในที่นี้เจตนา ฌัสสะ มนสิการ นั่นก็คือสังขารนั่นเอง และนามรูปนี้เองที่สมมุติเรียกกัน เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา ทั้งนามรูปและวิญญาณนี้ต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกันจึงจะเกิดขึ้นได้ ในกระบวนการรับรู้ของอาศัยการปฏิบัติการของทั้งนามและรูป คือวิญญาณและร่างกาย นั่นคือวิญญาณ หรือ

⁹ เรื่องเดียวกัน, (ข้อ 15).

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, (ข้อ 24).

ความรู้สึกจะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่อาศัยร่างกายเป็นสื่อ และร่างกายที่ปราศจากส่วนที่เป็นนาม ก็ไม่มีความรู้สึก ตั้งอยู่ไม่ได้ ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า นามรูปและวิญญาณนี้เป็นเหตุปัจจัยของกันและกัน ทั้งที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า "กุรอรานนํ เพราะนามรูปเป็นปัจจัยตั้งนี้แล จึงเกิดวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป"¹¹

ที่ว่าเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงเกิดนามรูปนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายไว้ว่า

กุรอรานนํ ก็ถาวิญญาณ จักยังไม่หยั่งลงในท้องแห่งมารคา
นามรูปจักขาด ในท้องแห่งมารคาบางโคไทม ๖

ไม่โคเลยพระเจ้าชา ๖

กุรอรานนํ ก็ถาวิญญาณ หยั่งลงในท้องแห่งมารคา แล้วจัก
ลวงเลยไป นามรูปจักเกิดเพื่อความเป็นอย่างนี้โคบางไทม ๖

ไม่โคเลยพระเจ้าชา ๖

กุรอรานนํ ก็ถาวิญญาณ เมื่อกุมารก็คิ กุมาริกาภิ คิ ยังเยาว์
วัย จักขาดความสืบทอด นามรูปจักถึงความเจริญ งองามไพญลย
โคบางไทม ๖

ไม่โคเลยพระเจ้าชา ๖

เพราะเหตุนี้แหละอรานนํ เหตุ นิทาน สมุทัย ปัจจัยแห่งนาม
รูปนี้ ก็คือวิญญาณ นั้นเอง ๖¹²

สำหรับที่กล่าวไว้ว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญาณนั้น พระพุทธเจ้าได้
ทรงอธิบายต่อพระอรานนํ ว่า

กุรอรานนํ ก็ถาวิญญาณ ไม่โคอาศัยในนามรูปแล้ว ความเกิด
ขึ้นแห่งชาติ ชรา มรณะ และกองทุกข์ พึงปรากฏต่อไปโคไทม ๖

ไม่โคเลยพระเจ้าชา ๖

เพราะเหตุนี้แหละอรานนํ เหตุ นิทาน สมุทัย ปัจจัยแห่ง
วิญญาณก็คือนามรูปนั้นเอง คอยเหตุผลเพียงเท่านั้นแหละอรานนํ

¹¹ "มหานิทานสูตร" (ข้อ 57), เรื่องเดิม, หน้า 86.

¹² เรื่องเดียวกัน, (ข้อ 60), หน้า 97.

วิญญาณและนามรูป จึงยังเกิด แก่ ตาย จุติ หรือ อุปบัติ...
 วิญญาณสงสารยอมเป็นไปควยเหตุเพียงเท่านั้น ๑¹³

จากคำอธิบายดังกล่าวนี้ ก็พอจะสรุปได้ว่า นามรูปนี้คือกลไกแห่งความทุกข์ ความเกิด ความแก่ ความตาย เป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับนามรูปอย่างแยกไม่ออก ทรายในคือนามรูป ยังมีอยู่ สังสารวัฏก็ยอมหมุนเวียน ไม่มีที่สิ้นสุด

นามรูปนี้เป็นปัจจัยแห่งสฬายตนะ หมายความว่า เมื่อนามรูปเกิดขึ้นเมื่อใด สฬายตนะก็เกิดขึ้นพร้อมกันนามรูป โดยอัตโนมัติ ในพระสูตรอธิบายว่า "ก็สฬายตนะ เป็น โฉน อายตนะคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้เรียกว่า สฬายตนะ"¹⁴ อายตนะ 5 ประเภทแรกนั้น จัดเป็นส่วนประกอบของร่างกาย ส่วนใจ หรือมนอ นั่นก็คือวิญญาณนั่นเอง ถ้าปราศจากนามรูป อายตนะมีไม่ได้ เพราะอายตนะต้องอาศัยนามรูป และกระบวนการรับรู้ก็ต้องอาศัยนามรูปและอายตนะ สฬายตนะนี้เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ อายตนะจะมีความหมายในแง่ที่มันทำให้เกิดผัสสะ และผัสสะจะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าปราศจากอายตนะ

ผัสสะจะเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัย คืออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน เกิดวิญญาณ ทั้งหมดนี้รวมเรียกว่า ผัสสะ ซึ่งจำแนกออกเป็น 6 ประเภทโดยเกี่ยวเนื่องกับ สฬายตนะ ดังนี้ "ก็ผัสสะเป็นโฉน ผัสสะ 6 หมวดเหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆาน-สัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส นี้เรียกว่าผัสสะ"¹⁵ คำว่าผัสสะหมายถึงการถูกต้องหรือกระทบ โดยปราศจากตัวตณผู้มีผัสสะมีแต่เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดผัสสะเท่านั้น ไม่มี อตตะตาเป็นตัวการอยู่เบื้องหลัง

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา คือความรู้สึกสุข ทุกข์ และอุเบกขา เมื่อเกิดผัสสะแล้ว เวทนาจะต้องเกิดตามมาเสมอ ดังนั้นจึงได้มีการจำแนกเวทนาออกเป็น 6 ประเภท เช่นเดียวกับผัสสะ ดังนี้ "ก็เวทนาเป็นโฉน เวทนา 6 หมวด เหล่านี้คือ จักขุ-

¹³ เรื่องเดียวกัน.

¹⁴ "วิภังคสูตร" (ข้อ 13), เรื่องเดิม, หน้า 5.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, (ข้อ 12), หน้า 4.

สัมผัสสชาเวทนา โสทสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา จิวหาสัมผัสสชาเวทนา
กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา นี้เรียกว่า เวทนา"¹⁶

อารมณ์หรือวัตถุสิ่งเดียวกัน ไม่ได้ก่อให้เกิดความรู้สึกที่เหมือน ๆ กันในแต่ละคน
ทั้งนี้เพราะตัวอารมณ์นั้นไม่ได้มีความหมายอะไรเลย แต่คนเป็นผู้ให้ความหมายแก่นั้น โดย
อาศัยภูมิหลังของแต่ละคน ที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งหมายถึงกรรมและวิบาก หรืออุปนิสัยที่ต่อ
เนื่องในในแต่ละคนนั่นเอง

การที่เวทนาเป็นปัจจัยแห่งตัณหาเพราะเหตุว่า สุขเวทนาที่เกิดขึ้น ทำให้มีความ
ต้องการที่จะให้สุขเวทนานั้นยิ่งขึ้น และเป็นสุขยิ่งขึ้น ส่วนทุกข์เวทนา ทำให้เกิดความตอง
การที่จะให้มันสิ้นสุดลง โดยมีสุขเวทนามาแทนที่ ส่วนอทุกขมสุขเวทนานั้น ก็จัดอยู่ในฝ่ายสุข
ซึ่งอาจก่อให้เกิดตัณหาได้เช่นกัน แต่เวทนาไม่จำเป็นต้องก่อให้เกิดตัณหาเสมอไป เพราะ
เวทนาที่เกิดขึ้นโดยปราศจากตัณหาก็เป็นไปได้ แต่ตัณหาจะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าปราศจากเวทนา
ถ้าเวทนาก่อให้เกิดตัณหาในทุกกรณีแล้ว การเข้าถึงนิพพานก็คงเป็นไปได้ เวทนาจะก่อ
ให้เกิดตัณหาได้ก็ต่อเมื่อมีอวิชชาอยู่ด้วย ดังนั้นมูลเหตุที่แท้จริงของตัณหา คืออวิชชา

ตัณหานั้นแบ่งออกเป็น 3 ประเภท ตามที่ไค้กล่าวไว้แล้ว คือ กามตัณหา ภวตัณหา
และวิภวตัณหา นอกจากนั้นก็ไค้จำแนกตามเวทนา เป็น 6 หมวด ดังปรากฏในพระสูตร
ดังนี้ "ก็ตัณหาเป็นไฉน ตัณหา 6 หมวดเหล่านี้คือ รูปตัณหา สัททตัณหา คันชตัณหา รสตัณหา
โณภูตัพพตัณหา ชัมมตัณหา นี้เรียกว่าตัณหา"¹⁷

ตามทัศนะของพุทธปรัชญา ตัณหาเป็นมูลเหตุสำคัญสำหรับการสืบภพ สืบชาติ นั่นคือ
เป็นสาเหตุแห่งทุกข์ การที่จะดับทุกข์ของรูสาเหตุคือตัณหา และรู้วิธีที่จะขจัดตัณหา โลกะ
และ โทสะนี้คือตัณหา ที่ทำให้การกระทำกลายเป็นกรรม มีผลคือวิบาก หรือนามรูป หรือทุกข์
ดังที่ไค้กล่าวไว้แล้วในบทก่อน

¹⁶ เรื่องเดียวกัน (ข้อ 11).

¹⁷ เรื่องเดียวกัน (ข้อ 10).

การเกิดความต้องการในสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ไม่สามารถจะสนองความต้องการได้ ทำให้เกิดทุกข์ อีกประการหนึ่ง ความสุขในทางโลก หรือความพอใจทางประสาทสัมผัสนั้น เป็นสิ่งไม่จีรังยั่งยืน ทำให้เกิดความทุกข์ เกิดความกลัว ความต้องการความสุข ความสุขในทางโลก ทำให้มนุษย์อยากเป็นอมตะ คือการเกิดภวัตถหา อยากรอดชีวิตอยู่ในโลก นั่นคือการวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ ซึ่งเป็นทุกข์

มนุษย์ไม่เคยพอใจในสภาพเดิมเท่าที่เป็นอยู่ ชอบที่จะแสวงหาในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนของตน นั่นคือมีความต้องการที่จะรับรู้อารมณ์ ทำให้อารมณ์นั้นมีความหมายเกี่ยวข้องกับตน ต้องการที่จะมีความสัมพันธ์กับโลก ในกรณีนี้ต้องอาศัยนามรูปอันเป็นที่รองรับแห่งอายตนะสำหรับที่จะเกิดผัสสะต่อโลกภายนอก ในแก่นันนามรูปคือเครื่องมือของตัณหา ยิ่งเกิดความทะยานอยากมากขึ้นเพียงใด ก็ยิ่งเกิดอุปาทานยึดมั่นในนามรูป อันเป็นเครื่องมือของตัณหา นี้ว่าเป็นตัวเรามากขึ้นเพียงนั้น ดังนั้น ทุกขณะที่นามรูปเก่าดับไป ย่อมมีความต้องการที่จะได้นามรูปใหม่มาแทนที่ เพื่อจะได้ใช้เป็นที่รองรับในการรับรู้อารมณ์ จึงทำให้มีการเกิดใหม่ขึ้นทุกขณะ เนื่องจากภวัตถหา

อารมณ์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่เราต้องการนั้น โดยแท้จริงแล้วมันไม่ใช่สมบัติของเรา มันไม่ได้อยู่ที่ใต้อ่านาใจเรา ไม่ใช่สิ่งที่เราจะเข้าไปยึดมันถือมันได้ ผลก็คือความทุกข์เกิดขึ้นที่เราเกิดความต้องการนี้ เพราะเราไม่รู้ถึงธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งต่าง ๆ แต่เมื่อเรารู้ความจริงแล้ว ความต้องการก็ดับลง ซึ่งหมายถึงการดับทุกข์

คนธรรมดา อยู่ที่อิทธิพลของตัณหา ตัณหาเปรียบเหมือนไฟที่เผาผลาญตัวตนและโลกอยู่ทุกขณะ ความทุกข์หรือนามรูปใหม่เกิดขึ้นเนื่องจากตัณหาเป็นพลังผลักดัน ความสำคัญของตัณหาในแง่นี้เองทำให้นักปรัชญาบางคนสรุปว่า มนุษย์คือตัณหา ซึ่งหมายความว่า มนุษย์ไม่มีทางจะหลุดพ้นจากตัณหาไปได้ การทำลายตัณหาก็คือการทำลายมนุษย์ แต่พุทธปรัชญาว่า มนุษย์ไม่ใช่ตัณหา ดังนั้นมนุษย์จึงจักตัณหาได้ ตัณหาเป็นปรากฏการณ์ที่มีเหตุปัจจัย การทำลายตัณหาก็คือการทำลายเหตุปัจจัยของมันเสีย เมื่อจักตัณหาแล้ว ทุกข์จะดับลงทันที ทุกข์ที่เกิดจากความอยากซึ่งเป็นไฟเผาอยู่ทุกขณะนั้นเองที่ดับลง สังสารวัฏหรือความทุกข์ทั้งปวงก็สิ้นสุด

พุทธปรัชญาทั้งระบบ เน้นความสำคัญเฉพาะ เรื่องการคับทุกข์ เพราะเล็งเห็นความทุกข์ทั่วไปหมด เพราะความทุกข์นี้เองทำให้พระพุทธเจ้าทรงค้นพบวิธีที่จะคับทุกข์ โดยซัจจัตถ์ เพื่อให้สังสารวัฏสิ้นสุดลง

ค้นหาเป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน อุปาทานทุกประเภทจะต้องนำด้วยค้นหา นั่นคือก่อนที่เราจะไปยึดถือในสิ่งใด ๆ เราจะต้องมีความต้องการมันก่อน ความต้องการมีมากเข้า ก็ถึงกับฉกฉวยเอาของที่ไม่ใช่ของตนมาเป็นของตน ในวิสุทธิมรรคมีคำอธิบายเปรียบเทียบระหว่างค้นหากับอุปาทานไว้ว่า "ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง เป็นค้นหา อุปมาด้วยการยื่นมือของโจร (ความหาสิ่งของ) ในที่มีคนนั้น ความยึดเอาอารมณ์ที่มาถึง เข้าไว้เป็นอุปาทาน อุปมาด้วยการคว้าสิ่งของ (ที่ความเจอเข้า) ของโจรนั้นแหละ"¹⁸

อุปาทานนี้แบ่งออกเป็น 4 ประเภท ดังปรากฏในพระสูตรดังนี้ "ก็อุปาทานเป็น โฉน อุปาทาน 4 เหล่านี้คือ กามอุปาทาน ทิฏฐอุปาทาน สิลลัพัทศอุปาทาน อัตตวาหุอุปาทาน นี้เรียกว่าอุปาทาน"¹⁹ กามอุปาทาน คือความยึดในความสุขระกับประสาทสัมผัส อันมีเหตุมาจากกามค้นหา ทิฏฐอุปาทาน คือความยึดมั่นในความเห็นผิด ซึ่งเรื่องที่สำคัญที่สุดคือความเห็นว่ายั่งยืนในสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ สิลลัพัทศอุปาทานคือความยึดมั่น ถิ่นมั่นในพิธีกรรม ส่วนอัตตวาหุอุปาทานได้แก่ความยึดมั่นในตัวคนหรืออัตตา ว่าเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ เป็นอมตะ อันเป็นสัทธิกาย-ทิฐิ ซึ่งแก้ไต่ยาก เนื่องจากค้นหาที่เกิดขึ้นซ้ำซากและเข้มขันขึ้นนั่นเอง ที่ก่อให้เกิดอุปาทานความยึดมั่นในตัวคนของตน ทำให้กลายเป็นความเห็นแก่ตัวขึ้น โดยที่ธรรมชาติที่แท้จริงของนามรูปและโลก ไม่ใช่สิ่งที่จะยึดถือเอาเป็นตัวตนของตนได้ ความสำคัญของอุปาทานอยู่ที่ทำให้เกิดการยึดมั่นในตัวคนที่เรียกว่า อุปาทานชั้น 5 หรืออัตตวาหุอุปาทาน อันเป็นเหตุให้เกิดอุปาทานชนิดอื่น ๆ ขึ้นมา

อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพคือที่เกิดซึ่งแบ่งเป็น 3 ระดับ, "ก็ภพเป็นโฉนภพ 3 เหล่านี้คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ นี้เรียกว่าภพ" เมื่อเกิดอุปาทานหรือยึดมั่นใน

¹⁸วิสุทธิมรรคแปลภาค 3 ตอน 1, ..., บทที่ 17, หน้า 361.

¹⁹"วิงคสุตฺต", (ข้อ 8), เรื่องเกิน, หน้า 4.

สิ่งใด เราก็กลายเป็นสิ่งนั้น ยึดมั่นในตัวตน เราก็กลายเป็นตัวตนขึ้นมา นั่นคือเกิดภพขึ้น ถ้าปราศจากอุปาทานก็ไม่มีอะไรเกิดขึ้น

ในวิสุทธิมรรค อธิบายว่า ภพมี 2 ประเภท คือ กรรมภพ ได้แก่การกระทำที่เป็นกรรม และอุปบัติภพ คือความเข้าถึงหรือการเกิดใหม่ หมายความว่าเนื่องจากค้นหาอุปาทาน นำไปสู่การกระทำที่เป็นกรรม เรียกว่า กรรมภพ เกิดบุญบาปขึ้น ดังนั้นอุปาทานจึงเป็นปัจจัยแห่งกรรมภพ และกรรมภพก่อให้เกิดอุปบัติภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

"ก็ชาติ เป็นไฉน ความเกิด ความบังเกิด ความหยั่งลงเกิด เกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่งขันธ ความโคธายตระครบ ในหมู่วัตถุนั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ เรียกว่าชาติ"²⁰ ที่เรียกว่าการเกิดนี้ มีการเกิดของร่างกาย และการเกิดของอุปาทาน ในที่นี้หมายถึงการเกิดขึ้นของอุปาทานขันธ 5 อันเป็นที่ประชุมแห่งทุกข์ทั้งหลาย เบญจขันธที่ปราศจากอุปาทานนั้นไม่มีทุกข์ ดังนั้นชาติจึงหมายถึงการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ การเกิดที่เรียกว่าชาติในที่นี้ เป็นการเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่ใช่เกิดโดยมีอิตตาเวียนวายตายเกิดออกจากร่างเก่าเข้าสู่ร่างใหม่ ดังคำอธิบายในวิสุทธิมรรคว่า "แท้จริงในสังสารประวัตินี้ ผู้สร้างสังสาร จะเป็นเทวดาหรือพรหมก็ตาม หามีไม่ (เป็นแต่) ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป เพราะการรวมเข้าแห่งเหตุ เป็นปัจจัยแล"²¹

ชาติเป็นปัจจัยแห่ง ชรา มรณะ หมายความว่า เมื่อมีความเกิดขึ้น ความเสื่อมสลายก็ย่อมตามมา ความเกิดจึงเป็นเงื่อนไขของความแก่และความตาย ความเกิดกับความแก่และความตายมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ทั้งหมดนี้ก่อให้เกิดความทุกข์ โทมนัส และความทรมานต่อสภาพเช่นนั้น ในเรื่องชราและมรณะนี้ ในพระสูตร อธิบายไว้ดังนี้

²⁰ เรื่องเดียวกัน (ข้อ 7).

²¹ วิสุทธิมรรคแปลภาค 3 ตอน 2, ..., บทที่ 19, หน้า 36.

คุณภิกษุทั้งหลาย กัชรา มรณะ เป็นไฉน ความแก่ ภาวะ
ของความแก่ ฟันหลุด, ผมหลุด, หนึ่งเป็นเกลียว ความเสื่อม
แห่งอายุ ความแก่หุ้มอัมแห่งอินทรีย์ ในหมู่วิวาตนั้น ๆ ของเหล่า
สัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่าชรา กัมรณะ เป็นไฉน ความเคลื่อนไหว
ภาวะของความเคลื่อนไหว ความทำลาย ความอันตราย มฤตยู
ความตาย กาลกิรยา ความแตกแห่งชั้นฐ ความทอดทิ้งซาก-
ศพ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่วิวาตนั้น ๆ ของเหล่าสัตว์-
นั้น ๆ นี้เรียกว่า มรณะ...²²

ชาติเป็นปัจจัยแห่งชรา มรณะ และชรา มรณะ ก็ทำให้เกิดชาติ วนเวียนกันไปไม่รู้
จบ ความตายไม่ใช่การสิ้นสุด ตราบใดที่มนุษย์ยังมีอวิชชา ตัณหา อุปาทานอยู่ ก็ต้องตาย
แล้วเกิด วนเวียนกันอยู่เช่นนั้น ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ คือเหตุปัจจัยที่โยงกันเป็นสายโซ่แห่งความ
ทุกข์ หรือวงจรแห่งทุกข์ ความทุกข์มีเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันถึงกล่าว ถ้าขจัดเหตุปัจจัยเสีย
ได้ ทุกข์ก็หมดไป

จากการตีความเรื่องปัจจุสมุปบาทที่แตกต่างกันออกไป ทำให้ท่านพุทธโฆษาจารย์
และท่านพุทธทาส สรุปต่างกัน นั่นคือ ท่านพุทธโฆษาจารย์สรุปว่า สายโซ่แห่งปัจจุสมุปบาท
นั้นกินเวลาถึง 3 ชาติ ดังปรากฏในคำอธิบายของท่านว่า "ส่วนกาลของภวจักรนั้นมี 3 คือ
อดีต ปัจจุบัน อนาคต... องค์ 2 คือ อวิชชา และ สังขาร ฟังทราบว่าเป็นอดีตกาล
องค์ 8 มีวิญญาน เป็นต้น มีภพเป็นที่สุก ฟังทราบว่าเป็นปัจจุบันกาล องค์ 2 คือชาติ ชรา
มรณะ ฟังทราบว่าเป็นอนาคตกาล"²³

สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุ อธิบายว่า ภพชาตินั้นเกิดขึ้นทุกครั้งที่มามีวิญญานหรือความรู
สึกที่เจือด้วยอวิชชา สายโซ่แห่งปัจจุสมุปบาท ทั้ง 11 อากาโรนี้เกิดขึ้นชั่วพริบตาเดียว
และเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา นั้นหมายความว่า ชาติหรือการเกิดขึ้นของอุปาทานชั้น 5 นั้น
เกิดขึ้นวันละหลาย ๆ ครั้ง ทุกครั้งที่เกิด เวทนา ตัณหา อุปาทาน ชาติก็เกิดขึ้นโดยไม่ต้อง

²²"วิภังคสูตร" (ข้อ.6), เรื่องเดิม, หน้า 3.

²³วิสุทธิมรรคแปลภาค 3 ตอน 1, ..., บทที่ 17, หน้า 385.

กินเวลาถึง 3 ชาติ การกับทุกข์คือการทำให้ชาติสิ้นไป โดยการทำลายคัมภีร์ อูปาทาน
 "...ถ้าสังเกตุในพระบาลี จะเห็นว่า...ไม่ต้องรอดถึง 3 ชาติ จึงจะมีปฏิจสมุปบาทครบ
 รอบ, ในอีกใจเดียวเท่านั้น มีปฏิจสมุปบาท โค้ครบทั้งรอบ..."²⁴

อย่างไรก็ตาม เนื้อหาสำคัญของปฏิจสมุปบาทอยู่ที่การแสดงให้เห็นว่า โลก ตัวตน
 และทุกข์ เกิดขึ้นได้อย่างไรและดับลงอย่างไร โดยการเกิดที่เป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันเป็น
 สาย โดยปราศจากอิตตา มีแต่ปฏิจสมุปบันชกรรม คือปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นโดย
 อาศัยเหตุปัจจัย และปรุงแต่งผลต่อไป ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยต่าง ๆ ทั้ง 12 ปัจจัยนี้
 เป็นความสัมพันธ์แบบขึ้นต่อกัน คือถ้าขาดปัจจัยอันใดอันหนึ่งเสียแล้ว สายโซ่แห่งปฏิจสมุป-
 บาทก็ไม่เกิดทั้งสาย เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร ขาดอวิชชาเสียแล้ว สังขารไม่
 เกิด ปฏิจสมุปบาทก็ดับลงทั้งสาย

การที่ยกอวิชชาไว้เป็นปัจจัยแรกนั้น ในที่นี้ต้องเข้าใจว่า อวิชชาไม่ใช่จุดเริ่มต้น
 หรือสาเหตุแรก (First Cause) ของปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในโลก แต่ก็ปัจจัยหนึ่งใน
 บรรดาปัจจัยทั้งหลายที่ก่อให้เกิดทุกข์ แต่ที่ตรัสอวิชชาโดยเริ่มแรกนั้น ก็เพราะอวิชชาเป็น
 ยอดเหตุ ในวิสุทธิมรรคได้กล่าวถึง ยอดเหตุ 2 ประเภท คือ อวิชชา และคัมภีร์ ซึ่งเป็น
 เหตุสำคัญในอันที่จะทำให้มีตัวตน วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ อวิชชาทำให้เกิดความเห็นผิดว่า
 มีตัวตน คัมภีร์ก็คอยกระตุ้นให้ความคิดเห็นเช่นนี้เกิดขึ้นตลอดเวลา จึงเกิดโลกและปรากฏ
 การณ์ต่าง ๆ ในโลก สิ่งที่ตรงข้ามกับอวิชชา คือ วิชา ซึ่งตรงกับสัมมัตติภูมิของมรรค 8
 ในอริยสัจ 4 วิชานี้เท่านั้นที่จะทำให้เกิดญาณทัสสนะ (intuition) รู้ว่าโลก เบื้องชั้น
 หรือทุกข์ ไม่ใช่สิ่งที่ควรไปยึดไปถือว่าเป็นตัวตน

อีกประการหนึ่ง ที่ว่าอวิชชาไม่ใช่สาเหตุแรกนั้น เพราะตัวอวิชชาเองก็มีเหตุ เหตุ
 แห่งอวิชชา คือ อาสวะ สิ่งที่เป็นสาเหตุแรกนั้น มันจะไม่เป็นผลของสิ่งใดเลย มันเป็นแต่
 เหตุอย่างเดียว ซึ่งอวิชชาไม่ได้มีลักษณะเช่นนั้น นอกจากนั้นเรื่องของปฏิจสมุปบาท เป็น

²⁴ พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสมุปบาทคืออะไร, ..., หน้า 15.

เรื่องที่มีคนทางที่จะทำให้เกิดความคิดเรื่อง พระเจ้าผู้สร้างหรือสาเหตุแรก กิ่งที่โคกลง
ไว้แล้วในตอนต้น

พระพุทธรูปเจ้าโคตรัสปฏิจสมุปบาทไว้หลายแบบ เช่น ตรัสตั้งแต่อวิชชาจนถึงทุกข์
หรือเริ่มจากทุกข์ไปถึงอวิชชา บางทีก็เริ่มตั้งแต่นามรูปเป็นปัจจัย จึงเกิดวิญญาณ เพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดผัสสะ ต่อไปจนถึงทุกข์
โทมนัส และอุปายาส อีกวิธีหนึ่ง ตรัสตั้งแต่ เวทนาที่เป็นสุข ทุกข์ และอทุกขมสุข ก่อให้
เกิดตัณหา อุปาทาน จนกระทั่งถึงทุกข์ เรื่องนี้ท่านตรัสไว้ทั้งสมุทัยวารคือความเกิดแห่งทุกข์
และนิโรชวาร คือความดับแห่งทุกข์ อีกวิธีหนึ่งท่านตรัส สมุทัยวาร คือภวจักรสายเกิด
ไปโคตรึ่งหนึ่ง แล้วต่อด้วยนิโรชวาร คือภวจักรสายดับ นั่นคือ อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร
สังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยแห่งนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยแห่งอายตนะ
อายตนะเป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยแห่งเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยแห่งตัณหา
เพราะตัณหาตัณ อุปาทานตัณ เมื่ออุปาทานตัณ ภพตัณ เพราะภพตัณ ชาติตัณ เมื่อชาติตัณ
ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะก็ดับด้วย ทุกข์ก็ดับลง ดังนี้

ความสำคัญของปฏิจสมุปบาท อยู่ที่การแสดงให้เห็นว่า ทุกข์เกิดขึ้นได้อย่างไร และ
ดับลงได้อย่างไร โดยปราศจากอดีตตาอยู่เบื้องหลัง เพราะการเกิดดับแห่งทุกข์นั้น เป็น
การอาศัยซึ่งกันและกัน เกิดขึ้นและดับลงเป็นวงจร ทุกข์ในปฏิจสมุปบาทตรงกับทุกข์ใน
อริยสัจ 4 นั่นก็จะเป็นทุกข์ที่เกิดจาก ตัณหา อุปาทาน คือความยึดมั่นตัวตน อะไรก็ตามที่
เกิดขึ้นกับคนที่ยึดมั่นก็กลายเป็นทุกข์ เช่นความแก่ที่เกี่ยวข้องกับตน ความตายที่เกี่ยวข้อง
กับตน ล้วนแต่เป็นทุกข์ ซึ่งเรียกว่าทุกข์เวทนาทั้งสิ้น ถ้าปราศจากอวิชชา ตัณหา อุปาทาน
เสียแล้ว ทุกข์ไม่เกิดขึ้น

คนมีความแตกต่างจากวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ในโลกนี้ ในแง่ที่สิ่งต่าง ๆ ในโลก
รวมทั้ง เบื้องจันทรที่สมมุติเรียกกันว่าเป็นตัวตนนี้ อยู่ภายใต้กฎแห่งธรรมชาติโดยไม่มีการยก
เว้น คือมีธรรมชาติโดยความเป็นทุกข์ อันเนื่องมาจากความไม่เที่ยง ไม่ใช่ตัวตน แต่คน
มีความรู้สึกเป็นทุกข์ อันสืบเนื่องมาจากธรรมชาติ ดังกล่าวนี้เพิ่มเข้าไปอีก ซึ่งถ้าจะกล่าว
ในชั้นปรมาตม ความรู้สึกนั้นก็ไม่ใช่คน แต่มันเป็นธรรมชาติอันเป็นส่วนประกอบของ เบื้องจันทร
ที่อยู่ภายใต้กฎเช่นกัน สำหรับในชั้นสมมุติบัญญัติที่วิเคราะห์กันออกมาว่า ความรู้สึกนี่คือคน

และความรู้สึกนี้คือความรู้สึกทุกข์ ในแง่ที่ต้องเข้าใจว่า ความรู้สึกหรือวิญญาณนั้น โดยธรรมชาติของมันเองก็เป็นทุกข์ เพราะความทรงตัวอยู่ไม่ได้ อันเป็นไปตามกฎแห่งสามัญญลักษณะ ดังกล่าวแล้ว แต่ทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นกับความรู้สึกนี้ ไม่ใช่เป็นทุกข์โดยธรรมชาติของมันเอง เพราะทุกขนี้เกิดจากปัจจัยคือตัณหา อุปาทาน อุปาทานชั้น 5 เท่านั้นที่เป็นทุกข์ ในแง่นี้เบญจขันธ์ที่ปราศจากอุปาทาน จะไม่มีทุกขอริยสัง หรือทุกขเวทนาเกิดขึ้นเลย แต่สำหรับทุกขในไตรลักษณ์นั้นหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะมันต้องอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ ดังกล่าวแล้ว ทั้งนี้โดยที่พุทธปรัชญาเชื่อว่า จักรวาลหรือโลกนี้ มีระเบียบกฎเกณฑ์ตายตัวอยู่แล้ว เมื่อกล่าวถึง ทุกขอริยสัง ซึ่งเป็นสิ่งที่มีเหตุปัจจัย ทุกขนี้ไม่ได้เป็นธรรมชาติของความรู้สึก แต่ความรู้สึกนี้ไปครอบครอง เอาความทุกขนั้นไว้เป็นของตน ทุกขชนิดนี้จึงจับได้ วิธีดับทุกข คือดับเหตุปัจจัยของมัน ที่สำคัญคือตัณหา ต้องขจัดตัณหา และตัณหานี้ไม่ใช่ตัวความรู้สึกของเรา เราไปครอบครองมันไว้ แล้วปล่อยให้มันมีอิทธิพลเหนือเรา ดังนั้นตัณหานี้ก็กำจัดได้อีกเช่นกัน โดยแท้จริงแล้ว ความรู้สึกที่ปราศจากตัณหาและทุกขนี้มีอยู่ นั่นคือความรู้สึกของพระอรหันต์ที่ยังไม่ดับขันธ์ พระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ ก็จะดำเนินชีวิต เช่นคนธรรมดา ยังต้องมีความรู้สึกรับรู้ แต่ไม่รู้สึกทุกข์ เพราะปราศจากตัณหาและอวิชชา ในแง่นี้ แสดงว่าพระอรหันต์ดับทุกขชนิดนี้ได้ แต่ทุกขในไตรลักษณ์นั้นดับไม่ได้ เพราะมันเป็นกฎธรรมชาติดังกล่าวแล้ว มันไม่เป็นอิสระ แม้เบญจขันธ์ของพระอรหันต์ก็อยู่ภายใต้กฎนี้ แต่ไม่ใช่ว่าเบญจขันธ์นั้นคือพระอรหันต์ ดังนั้นพระอรหันต์ผู้หลุดพ้นจึงมีอิสระภาพ ไม่ต้องอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ดังกล่าว

อริยสังและปฏิจสุมุขบาท กล่าวถึงเรื่องเดียวกัน คือความทุกข์ในแง่ที่กล่าวมานี้ พร้อมทั้งวงจรแห่งทุกข์ แต่อริยสังเป็นการกล่าวอย่างย่อ เล็งถึงการปฏิบัติในแง่ศีลธรรม ซึ่งรวมอยู่ในมรรค 8 ซึ่งเป็นทางนำไปสู่ความดับทุกข์ สำหรับปฏิจสุมุขบาทคือการแสดงวงจรแห่งทุกข์อย่างพิศดาร เล็งถึงความเป็นเหตุเป็นผลกันแห่งปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นต่อเนื่องเป็นสาย พร้อมทั้งแสดงถึงการดับเหตุว่าเป็นการดับทุกข์ วิธีดับทุกขนั้น อริยสังมุ่งที่สัมมาทิฐิ ส่วนปฏิจสุมุขบาทมุ่งที่ วิชชา โดยขจัดอวิชชา ซึ่งก็เป็นเรื่องเดียวกันนั่นเอง สำหรับสมุทัยอริยสัง ก็คือภวจักรสายเกิด หรือสังสารวัฏ ส่วนนิโรธ ก็ได้แก่ภวจักรสายดับหรือนิพพาน สำหรับเรื่องนิพพานนั้น ในพุทธปรัชญาจักว่าเป็นความลึกลับอย่างหนึ่ง เพราะอธิบายไม่ได้ ซึ่งจะไต่กล่าวถึงในบทต่อไป